

FØLELSERNES FYLOGENESE

Benny Karpatschof

Litteraturen om følelseslivet er præget af en betydelig forvirring. Til begrebet følelse er der knyttet en hel række af tilsyneladende uoverstigelige metafysiske spaltninger, og disse spaltninger viser sig også i den uenighed mht terminologi og definitioner inden for udforskningen af følelserne. Artiklen forsøger at manøvrere uden om disse kaotiske tilstande ved at angribe følelseslivet fylogenetisk, idet den hegelianske idé om sammenhængen mellem begrebs- og udviklingslogik søges fastholdt. Udgangspunktet er Leontjews virksomhedsbegreb og hans stadieteori for udviklingen af det psykiske. Herigennem bliver begreberne behov og motivation adskilt fra følelse, og begrebet følelse bliver dels bestemt som en generel evaluering af relationen mellem individ og omverden, dels underopdelt i tre niveauer, affekt, emotion og værdi.

Denne artikel er det almenpsykologiske oplæg til den efterfølgende gennemgang af det kommunikative følelsesliv. Hvor jeg i min artikel primært vil betragte følelseslivet fra en fylogenetisk synsvinkel, der vil min kone i sin artikel angribe følelseslivet personlighedspsykologisk og klinisk psykologisk. De to artikler hænger således tæt sammen og forsøger at demonstrere den teoretiske metode som beskrevet i hhv. (Karpatschof, 1982) og (Karpatschof, 1983).

Selv om angrebsvinklen for min artikel er fylogenetisk, antropologisk og almenpsykologisk, så er sigtet altså personlighedspsykologisk. Spørgsmålet er ikke kun teoretisk, hvad er følelser for noget, men også livspraktisk og eksistentielt: Hvad skal jeg stille op med mine egne følelser, og hvordan skal jeg forholde mig til andres? Spørgsmål som alle mennesker står overfor, men som den praktiske psykolog derudover ydermere må tackle som et decideret professionelt problem. Følelseslivet er således ikke et isoleret teoretisk problem, men i høj grad tillige et praktisk. Og som ved alle væsentligø antropologiske problemer er den teoretiske og den praktiske side principielt umulige at skille ad. Vi har gjort det alligevel i disse to artikler. Teoriens funktion er jo netop gennem abstraktion at opdele det, som praksis ikke kan adskille¹.

Inden jeg går i gang med de begrebsmæssige og fylogenetiske analyser, skal jeg anføre de teoretiske inspirationskilder for artiklen. Den afgørende inspirationskilde er Leontjew, som med sit virksomhedsbegreb har sammenfattet en fylogeni, en sociogen og en ontogen synsvinkel på udviklingen af det psykiske

(1977 og 1983). Den særlige udformning af virksomhedsteorien, som jeg selv sammen med O. E. Rasmussen har været engageret i, bliver introduceret i begrundelsen af min kones artikel.

En anden teoretisk inspirationskilde er psykoanalysen. Det er Freud, som på afgørende måde udvider begrebet følelseslivet til at omfatte de mest problematiske (og interessante) følelser, nemlig dem der har den paradoksale egenskab, at de ikke altid er tilgængelige for bevidstheden. Samtidig er Freud den eneste, som når frem til en sammenhængende personlighedsteori, hvori analysen af følelserne er integreret. Der er imidlertid så store mangler og skævheder ved psykoanalysens personlighedsteori, at den aldrig er blevet den fundamentalteori, som psykologien i så høj grad mangler. Således er det faktisk ret rudimentært, hvad psykoanalysen har at sige om begrebet følelse, og om opbygningen af følelseslivet. (Her skal dog henvises til Ole Andkjær Olsen's artikel i dette nr. om affekter).

Den tredje teoretiske inspirationskilde er den del af den almene psykologi, som har beskæftiget sig med følelseslivet. Den almene psykologi ligger traditionelt fjernt fra såvel de praktiske problemer, vi har nævnt, som fra antropologiske helhedsovervejelser og fra personlighedspsykologisk fundamentalteori. Den almene psykologi har været bestemt af bestræbelsen på at finde almene fænomener og almene lovmæssigheder af psykologisk art. Dette har i nogen grad sat denne almen-psykologiske tradition i en komplementær position i forhold til de førnævnte antropologiske og personlighedspsykologiske traditioner. Den almene psykologi har overvejende arbejdet med de psykologiske elementer, fx med psykologiske elementarfunktioner. Denne elementaristiske tendens kommer allerede til udtryk i den traditionelle tredeling af sindet i hhv. tænkningen, viljeslivet og følelseslivet.

Vi skal ikke her polemisere mod selve denne opdeling, som vi selv i nogen udstrækning kommer til at anvende, men skal blot her pege på begrænsningerne ved den abstrakte måde alle elementarfunktioner bliver behandlet i den almen-psykologiske tradition. Bl.a. eksperimentelt søger man at isolere og kontrollere de enkelte funktioner, og i den udstrækning begrebet personlighed i det hele taget bliver inddraget, så opfattes personligheden som noget, der er opbygget af elementarfunktionerne.

Ud over selve den elementaristiske svaghed ved den almen-psykologiske tradition, er der et særligt problem med hensyn til det foreliggende emne. Den eksperimentelle og den behavioristiske tradition har nemlig medført en voldsom overbetoning af den kognitive del af psykologien. Den som udspringer af det område, som oprindeligt blev kaldt "tænkning". Viljeslivet er da blevet reduceret til den eksperimentelle faktor, som hedder *motivation*, og følelseslivet er som Martin Johansen har bemærket det (Johansen, 1983) blevet næsten overset.

Alligevel er der nok grund til at anlægge et almen-psykologisk syn på følelseslivet. Der er nemlig ikke noget galt i at arbejde med elementarfunktioner, blot man gør sig klart, at elementer aldrig kan forstås isoleret, men at de må begribes ud fra den helhed, som de indgår i. Og denne helhed er jo *psyken*, hvilket for menneskets vedkommende vil sige *personligheden*. Vores intention er netop at se på, hvordan disse følelser indgår i denne helhed.

Begrebet følelse

Men hvad er det nu, vi snakker om? Hvad mener vi i det hele taget med ordet "følelse". Som det fremgår af oversigtsværkerne (se fx Arnold, 1970) så er der næsten ikke grænser for hvad der af forskellige teoretikere er lagt i dette ord. Den eneste som synes at være fællesnævneren er måske, at der er nogle svært forståelige fænomener, som den kognitive psykologi ikke rigtig har fået fat i. "Følelse" bliver enten brugt synonymt med "emotion" og med "affekt", eller også er der subtile, men meget forskelligartede forsøg på at adskille disse tre begreber. Det mest almindelige er nu, at "emotion" bliver brugt som en slags overbegreb, ja stort set som et overbegreb for "følelseslivet". Det næste begrebsmæssige problem er nu forholdet mellem "emotion" og "motivation". Her er der nogle som lægger meget vægt på at adskille disse to begreber, mens der på den anden side er en del, som forsøger at forene dem, fx ved at betone det motivationelle ved emotion (se Tomkins, 1970 og Leeper, 1970). Faktisk har der været en stærk tendens til at arbejde med et bindestreksbegreb, som hedder motivation-emotion. Altså indbegrebet af det, som ligger uden for det kognitive. Eller gør det nu det? For at gøre forvirringen total er der nemlig en hel række af teoretikere, som har udviklet forskellige "kognitive" teorier om emotion eller motivation-emotions-komplekset. Det gælder således en af emotions-forskningens ledende personlighed Arnold (1960 og 1970) og to af de ledende eksperimentopsykologer inden for området Schachter (1964, 1965 og 1970) og Lazarus (1968, 1970).

Det forhold, at følelserne er så svært afgrænselige er for os at se noget karakteristisk ved selve deres natur, og ikke blot et udtryk for psykologiens umodne stade.

Men det er ikke alene afgrænsningen som volder kvaler, uanset hvordan man nu indkredser det, som i sit udgangspunkt hedder "følelser", så er der en hel række kontroverser tilbage hvad angår selve indholdsbestemmelsen heraf. Følelserne har som studieobjekt den ejendommelige egenskab, at de bestandigt giver anledning til spaltninger. Disse tvedelinger eller dikotomier skal kort opregnes:

1. Den metafysiske deling	Krop – Sjæl
2. Den basale psykologiske deling	Følelse – Forstand
3. Den antropologiske deling	Dyrisk – Menneskelig
4. Den dybdepsykologiske deling	Ubevidst – Bevidst
5. Den modale deling	Passiv – Aktiv (passion) (handling)
6. Den topiske deling	Indre – Ydre (subjektiv) (objektiv)
7. Den temporale deling	Øjeblikkelig – Varig
8. Disorganisation-organisation	Disorganiserende – Organiserende
9. Den valens-mæssige polaritet	Negativ – Positiv
10. Den kønsmytologiske deling	Feminin – Maskulin

Thielst har i en anden artikel i dette nummer af Psyke og Logos gennemgået en række af de ideologiske modsætninger, som er opregnet i denne liste. Men selv efter en sådan ideologikritisk afskraldning, bliver der en række grundlæggende kontroverser omkring følelseslivet, man må tage stilling til. Den for-

nævnte Arnold taler ligefrem om "Perennial Problem in the Field of Emotion".

Vi skal i det følgende forsøge at angribe følelselivet på en sådan måde, at man ikke bliver hængende i disse metafysiske mosehuller, såsom om følelserne er knyttet til kroppen eller til psyken, om dyr har de samme følelser som mennesker, om ubevidste følelser er en logisk selvmodsigelse, eller om følelser er noget privat og derfor "fremmedpsykisk" for andre.

Som allerede nævnt er det grundlæggende teoretiske udgangspunkt virksomhedsteorien – i den særlige udformning, den har fået hos Karpatschhof (1981, 1982) og Rasmussen (1981, 1984). Det betyder metodisk, at vi vil bevæge os på tre forskellige teori-niveauer:

1. Den antropologiske basis-teori
2. Den personlighedspsykologiske fundamentalteori
3. Den emotionspsykologiske partialteori

Vi vil søge at udlede teorien om følelselivet ved først at anlægge et fylogenetisk perspektiv på følelselivets udvikling hos mennesket. Derpå skal der i den efterfølgende artikel inddrages følelselivets ontogenese, altså dets udvikling hos barnet, og følelselivets organisation i den udviklede personlighed. Afslutningsvis skal vi i den efterfølgende artikel søge at demontere den praktiske anvendelse af teorien om følelselivet i forbindelse med rådgivning over for kvinder, som lever i voldelige parforhold.

Følelsernes fylogenes

Vi skal her tage udgangspunkt i Leontjews teori om "det psykiskes udvikling" (1977), og vil således arbejde med fire stadier: irritabilitets stadium, det elementære sensoriske stadium, den perceptive psykes stadium, og endelig den menneskelige bevidstheds stadium.

I Leontjews teori er der et stadium mere, nemlig intellektets stadium, som ligger umiddelbart før den menneskelige bevidsthed, og som omfatter menneskeaberne. For overskuelighedens skyld er dette stadium her udeladt, hvilket forekommer mig rimeligt, da der mht artiklens emne, følelserne, ikke på samme måde som hvad angår det kognitive, sker noget afgørende i denne del af udviklingslinjen til mennesket.

Inden læseren bliver ført ud på den lange rejse fra de encellede organismers irritabilitet og til den menneskelige bevidsthed, skal jeg imidlertid dels forsøge at argumentere for relevansen af det fylogene synspunkt, og dels introducere selve den form for udviklingstænkningstænkning, der i sin logiske form er introduceret af Hegel, og som i sin moderne udgave kaldes dialektisk materialisme.

Udviklingens logik – og begrebernes

Der vil sikkert være nogle, som vil stille sig ret uforstående over for selve den fylogenetiske angrebsvinkel, som anvendes i denne artikel. Hvad vedrører disse zoologiske mærkværdigheder overhovedet den menneskelige psyke?

Begrebet følelse

Men hvad er det nu, vi snakker om? Hvad mener vi i det hele taget med ordet "følelse". Som det fremgår af oversigtsværkerne (se fx Arnold, 1970) så er der næsten ikke grænser for hvad der af forskellige teoretikere er lagt i dette ord. Den eneste som synes at være fællesnævneren er måske, at der er nogle svært forståelige fænomener, som den kognitive psykologi ikke rigtig har fået fat i. "Følelse" bliver enten brugt synonymt med "emotion" og med "affekt", eller også er der subtile, men meget forskelligartede forsøg på at adskille disse tre begreber. Det mest almindelige er nu, at "emotion" bliver brugt som en slags overbegreb, ja stort set som et overbegreb for "følelseslivet". Det næste begrebsmæssige problem er nu forholdet mellem "emotion" og "motivation". Her er der nogle som lægger meget vægt på at adskille disse to begreber, mens der på den anden side er en del, som forsøger at forene dem, fx ved at betone det motivationelle ved emotion (se Tomkins, 1970 og Leeper, 1970). Faktisk har der været en stærk tendens til at arbejde med et bindestregsbegreb, som hedder motivation-emotion. Altså indbegrebet af det, som ligger uden for det kognitive. Eller gør det nu det? For at gøre forvirringen total er der nemlig en hel række af teoretikere, som har udviklet forskellige "kognitive" teorier om emotion eller motivation-emotions-komplekset. Det gælder således en af emotions-forskningens ledende personlighed Arnold (1960 og 1970) og to af de ledende eksperimentalsykologer inden for området Schachter (1964, 1965 og 1970) og Lazarus (1968, 1970).

Det forhold, at følelserne er så svært afgrænselige er for os at se noget karakteristisk ved selve deres natur, og ikke blot et udtryk for psykologiens umodne stade.

Men det er ikke alene afgrænsningen som volder kvaler, uanset hvordan man nu indkredser det, som i sit udgangspunkt hedder "følelser", så er der en hel række kontroverser tilbage hvad angår selve indholdsbestemmelsen heraf. Følelserne har som studieobjekt den ejendommelige egenskab, at de bestandigt giver anledning til spaltninger. Disse tvedelinger eller dikotomier skal kort opregnes:

1. Den metafysiske deling	Krop – Sjæl
2. Den basale psykologiske deling	Følelse – Forstand
3. Den antropologiske deling	Dyrisk – Menneskelig
4. Den dybdepsykologiske deling	Ubevidst – Bevidst
5. Den modale deling	Passiv – Aktiv (passion) (handling)
6. Den topiske deling	Indre – Ydre (subjektiv) (objektiv)
7. Den temporale deling	Øjeblikkelig – Varig
8. Disorganisation-organisation	Disorganiserende – Organiserende
9. Den valens-mæssige polaritet	Negativ – Positiv
10. Den kønsmytologiske deling	Feminin – Maskulin

Thielst har i en anden artikel i dette nummer af Psyke og Logos gennemgået en række af de ideologiske modsætninger, som er opregnet i denne liste. Men selv efter en sådan ideologikritisk afskraldning, bliver der en række grundlæggende kontroverser omkring følelseslivet, man må tage stilling til. Den før-

nævnte Arnold taler ligefrem om "Perennial Problem in the Field of Emotion".

Vi skal i det følgende forsøge at angribe følelselivet på en sådan måde, at man ikke bliver hængende i disse metafysiske mosehuller, såsom om følelserne er knyttet til kroppen eller til psyken, om dyr har de samme følelser som mennesker, om ubevidste følelser er en logisk selvmodsigelse, eller om følelser er noget privat og derfor "fremmedpsykisk" for andre.

Som allerede nævnt er det grundlæggende teoretiske udgangspunkt virksomhedsteorien – i den særlige udformning, den har fået hos Karpatschhof (1981, 1982) og Rasmussen (1981, 1984). Det betyder metodisk, at vi vil bevæge os på tre forskellige teori-niveauer:

1. Den antropologiske basis-teori
2. Den personlighedspsykologiske fundamentalteori
3. Den emotionspsykologiske partialteori

Vi vil søge at udlede teorien om følelselivet ved først at anlægge et fylogenetisk perspektiv på følelselivets udvikling hos mennesket. Derpå skal der i den efterfølgende artikel inddrages følelselivets ontogenese, altså dets udvikling hos barnet, og følelselivets organisation i den udviklede personlighed. Afslutningsvis skal vi i den efterfølgende artikel søge at demontere den praktiske anvendelse af teorien om følelselivet i forbindelse med rådgivning over for kvinder, som lever i voldelige parforhold.

Følelsernes fylogenes

Vi skal her tage udgangspunkt i Leontjews teori om "det psykiskes udvikling" (1977), og vil således arbejde med fire stadier: irritabilitets stadium, det elementære sensoriske stadium, den perceptive psykes stadium, og endelig den menneskelige bevidstheds stadium.

I Leontjews teori er der et stadium mere, nemlig intellektets stadium, som ligger umiddelbart før den menneskelige bevidsthed, og som omfatter menneskeaberne. For overskuelighedens skyld er dette stadium her udeladt, hvilket forekommer mig rimeligt, da der mht artiklens emne, følelserne, ikke på samme måde som hvad angår det kognitive, sker noget afgørende i denne del af udviklingslinjen til mennesket.

Inden læseren bliver ført ud på den lange rejse fra de encellede organismers irritabilitet og til den menneskelige bevidsthed, skal jeg imidlertid dels forsøge at argumentere for relevansen af det fylogene synspunkt, og dels introducere selve den form for udviklingstænkningstænkning, der i sin logiske form er introduceret af Hegel, og som i sin moderne udgave kaldes dialektisk materialisme.

Udviklingens logik – og begrebernes

Der vil sikkert være nogle, som vil stille sig ret uforstående over for selve den fylogenetiske angrebsvinkel, som anvendes i denne artikel. Hvad vedrører disse zoologiske mærkværdigheder overhovedet den menneskelige psyke?

I det forrige nr. af Psyke og Logos (1983, nr. 2) er der fremført nogle betragtninger om den fylogenetiske dimension ved psykens udviklingshistorie.

Netop ved følelserne forekommer disse betragtninger særligt centrale. Der er en kropsbundethed ved følelserne, som synes at pege på deres fylogene oprindelse, og kompartive psykologiske studier har tydeligt demonstreret en række fælles træk ved "følelseslivet" hos mennesker og hos andre dyrearter, specielt hos pattedyr.

Her kommer vi ind på et grundlæggende udviklingslogisk problem: spørgsmålet om forholdet mellem det generelle og det specifikke ved udviklingsformerne.

Vi kan se to klart markerede positioner over for dette spørgsmål, dels den extreme generalisme og dels den extreme specialisme.

Den extreme generalisme ignorerer det artsspecifikke særtræk og den opererer derfor kun med helt overordnede begreber og teorier. Det er fx tilfældet med den behavioristiske tradition, men også den ethologiske skole har visse tilbøjeligheder i retning af en sådan generalisme. Konsekvensen af den extreme generalisme er en biologisk reduktionisme, hvor de menneskelige særtræk opløses i generelle kategorier såsom indlæring eller instinkt.

Den extreme specialisme vil omvendt hævde det menneskelige enestående karakter, fx at mennesket alene er karakteriseret af kvaliteter, der er helt fremmede for andre dyrearter. Disse kvaliteter kan fx være bevidsthed eller historicitet. Ud fra den extreme specialisme er det derfor aldeles upassende overhovedet at sammenligne mennesket med andre dyr.

Det er nu vigtigt for os at tydeliggøre, at vi hverken vil placere os i den ene eller den anden position, men i stedet hævder et helt tredje standpunkt. Begge de to modsatte positioner, vi lige har omtalt, er nemlig statiske, udialektiske, og de har en hel del tilfælles trods al deres antagonisme. Bl.a. har de det tilfælles, at deres begreber er absolutte kategorier, der ikke kan tænkes i et udviklingsmæssigt perspektiv.

Vi forestiller os imidlertid, at når virkeligheden har gennemløbet en bestemt udvikling, så må dette også komme til udtryk i de begreber, hvorigennem vi søger at begribe det som har udviklet sig. Begrebslogikken må være udviklingslogisk. Derfor kan vi ikke anvende de samme begreber i den ene og i den anden ende af en udviklingslinje. Men vi kan på den anden side heller ikke ignorere det forhold, at når der er en udviklingshistorisk sammenhæng mellem tidligere og senere livsformer, så må det være tilstræbelsesværdigt for teori-dannelsen, at der skabes en sammenhæng mellem begreberne for disse livsformer.

En afgørende tankefigur i et sådant teoretisk arbejde er Hegels begreb om *op-hævelse*. Når der sker et spring i udviklingen, er den nye kvalitet ofte en ophævelse af den gamle i netop Hegels forstand. Det vil sige, at det ikke er sådan som generalisterne påstår, at det nye er identisk med det gamle. Men det er heller ikke sådan som specialisterne hævder, at der ikke er nogen lighed mellem det gamle og det nye. Det nye op-hæver det gamle ved at gøre det til et underordnet moment. Det gamle forsvinder altså ikke ved denne op-hævelse, men det får en mindre fremtrædende funktion og derfor bliver det vanskeligt at få øje på.

Dette gælder netop for menneskets fylogene arv i forhold til den historiske.

Vi skal her tage udgangspunkt i Leontjews udviklingsteori, der på afgørende måde er præget af en sådan udviklingslogik.

Irritabilitetens stadium

Ved de allermest primitive livsformer, den velkendte amøbe fx, har vi en dejlig enkel virksomhed, som vi kan kalde for det umiddelbare stofskifte. Organismen flyder rundt i et miljø, hvor den optager det den kan bruge og hvor den går langt uden om det den ikke kan bruge. Vi kan måske sige, at organismen i al sin veltilpassede enkelhed har en grundlæggende polaritet indbygget i sin virksomhed. Den "positive" del af virksomheden kan vi kalde protaxi, her bevæger organismen sig hen til de gavnlige stoffer og optager disse, omvendt ved den "negative" del af virksomheden, som vi kan kalde for anti-taxi, hvor organismen bevæger sig væk fra de skadelige stoffer. Organismen har en kemisk "sans", en kemisk "preferance" og en kemisk "adfærd", men alle disse psykologiske begreber er anakronistiske, for vi kan på dette stadi ikke rigtig skelne mellem det biologiske (nærmere betegnet det biokemiske) og det psykologiske. Vi kan også sige, at det psykologiske endnu er u-differentieret. Leontjew siger kort og godt, at virksomheden er præ-psykologisk, at der altså slet ikke er nogen psyke på irritabilitetens stadium.

På dette indledende stadium er det psyko-biologiske problem altså let at klare. Der er ikke noget, for der er slet ikke andet end det "rent biologiske".

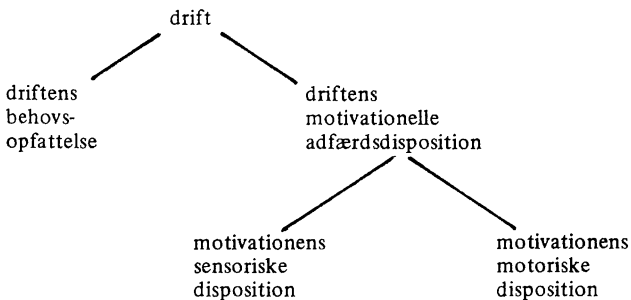
Den elementære sensoriske psykes stadium

Men nu bevæger vi os hen til de flercellede organismer med funktionsdifferentierede organer. Vi kan fx tage den eremitkrebs, som er Leontjews yndlingsrepræsentant for det elementært sensoriske. Krebsen har lige som sin encellede stamform stadig et umiddelbart stofskifte. Det foregår i de enkelte celler, der da også er strukturelt og funktionelt overensstemmende med hele amøben. Derudover har krebsen viet et helt organ, nemlig fordøjelsessystemet til dette "umiddelbare" stofskifte. Men det blot ikke umiddelbart længere. Fordøjelsen afhænger af en ny type virksomhed, som vi kunne kalde for det middelbare stofskifte, det vil sige dyrets fremskaffelse af føde. Det middelbare stofskifte forudsætter to specialiserede funktioner og dertil svarende organer, nemlig sensibilitet og motorik. Dyret må have sanseorganer, der altså har samme funktioner som kemo-taxien hos amøben, men i alt fald når der er tale om fjernsanser med tilhørende central bearbejdning, er det ikke gjort med en kemisk sortering af molekyler. Sanseorganet tjener nu til at kategorisere meget komplicerede genstande i omverdenen, specielt de plantedele eller andre dyr, som er spiselige. På samme måde er motororganerne specialiserede til nogle meget specielle opgaver, nemlig at få fat på byttet i den særlige niche, hvor dyret lever. Vi har her set på input-output-funktionerne, men lige som der hos amøben var en yderligere funktion, selve preferencen, må dyret på det ele-

mentære sensoriske stadium, også have en motivationel funktion. Her kommer der en kompliceret vekselvirkning ind mellem det umiddelbare (indre) og det middelbare (ydre) stofskifte.

Den tilstand, som er knyttet til det umiddelbare stofskifte, kan vi kalde *behovet*, og den enteroceptive sans kan vi kalde for *behovsopfattelse*. Behovsopfattelsen er et signal fra organismen, som aktiverer den karakteristiske udadrettede virksomhed, altså det vi har kaldt for det middelbare stofskifte. Denne virksomhed vil vi kalde *adfærd* for at understrege, at der er sket en ud-differentiering i en intern metabolistisk funktion og den nye udadrettede virksomhed. Men hvad er det så det interoceptive signal aktiverer? Hele det adfærdssystem, der bliver aktiveret, er en autonom disposition, som vi vil kalde *motivationel adfærd* (eller blot motivation). Den motivationelle adfærd er karakteriseret ved en specifik målrettedhed, en rettedhed mod bestemte mål i dyrets omgivelser. Denne målrettedhed forudsætter igen to underdispositioner, en *sensorisk* og en *motorisk*. Den sensoriske disposition er en specifik sensitivitet over for bestemte påvirkninger (nøglestimuli), mens den motoriske disposition er et specifikt reaktionsmønster over for disse.

Hvis vi kalder hele det psykiske system, der her er beskrevet for en *drift* eller et *drift-system*, har vi da følgende begrebsstruktur:

Vi har altså følgende proces:

behov (biologisk tilstand) → behovsopfattelse → motivation

Behovet er her i første omgang defineret som en metabolistisk mangel- eller uligevægtstilstand. Prototypen er sult, som jo netop har bevaret sin primitive reference til en objektiv metabolistisk mangeltilstand. Vi skal om lidt udvide behovsbegrebet til at omfatte mere komplicerede eksistensbetingelser.

Behovsopfattelsen er derimod noget specifikt psykologisk, den er jo en del af den drift, som er udspaltet fra det oprindelige biologiske. Behovsopfattelsen er som det fremgår af diagrammet formidlingen mellem behovet og motivationen. Den indgående del bliver udløst af selve behovet, mens den udgående del aktiverer motivationen. Med motivationen bliver på den ene side en særlig sensorisk følsomhed, og på den anden side et særligt motorisk reaktionsmønster igangsat. Herved bliver dyret sat i stand til at finde de genstande, som er

målet for det ydre stofskifte, og herved bliver betingelsen for det indre stofskifte opretholdt.

Den ydre virksomhed, som kommer til med den elementære sensoriske psyke, er imidlertid ikke blot en måde, at varetage de biologiske behov, som er bestemt af det umiddelbare eller oprindelige stofskifte. Den ydre virksomhed sætter også sine egne behov. Her må vi udvide behovsbegrebet. Hvor det i første omgang betegner formidlingen mellem det indre og det ydre stofskifte, vil det være nødvendigt derudover at begrebsliggøre de nye betingelser for den ydre virksomhed, som er skabt af den ydre virksomhed selv.

Eremitkrebsen har således en ubeskyttet, meget blød bagkrop, en sand lækerbidsken for alle havets gourmet'er. Denne strategiske svaghed overvinder eremitkrebsen imidlertid på en meget elegant måde. Den finder en adækvat protese, nemlig et tomt sneglehus. Sneglehuset er således en specifik livsnødvendighed for eremitkrebsen. Kan vi nu også kalde det et behov? I givet fald må det have en væsentlig overensstemmelse med de oprindelige metabolistiske behov. Men det har det også. Blot er det en proprioceptiv, og ikke en endoceptiv, sans som udgør behovsopfattelsen. Derefter er mønsteret det samme. Behovet er den mangeltilstand, som fraværet af et sneglehus indebærer. Behovsopfattelsen er et proprioceptivt signal, som aktiverer "sneglehus-motivationen".

Det afgørende ved den motiverede adfærd er den specificitet, den snævre målrettethed, der gør de forskellige motivationer til autonome servo-mekanismer.

I sin omtale af den eremitkrebs, som han synes at have en vis forkærlighed for, demonstrerer Leontjew, hvordan forskellige former for motivation resulterer i vidt forskellig adfærd over for den selv samme genstand. Det drejer sig om eremitkrebsens forhold til sin symbiont, sønemonen. Der er nemlig to ejendommeligheder ved eremitkrebsen. For det første lever den i eksemplarisk symbiose med sønemonen, som lever fastvokset til krebsens skal. Sønemonen har den fordel af samlivet, at den opsnapper madstumper som eremitkrebsen taber, og omvendt har eremitkrebsen den fordel af sønemonen, at dennes brændende tentakler (som svarer til dem, vi finder hos dens slægtning brandmanden) beskytter krebsen mod fjender. Den anden ejendommelighed ved eremitkrebsen er som allerede nævnt, at den har en ubeskyttet, meget blød bagkrop, som den skjuler i et tomt sneglehus.

Hvad gør nu en eremitkrebs, når den møder en sønemone. Ja, det kommer an på, som man siger på engelsk. Hvor amøbens reaktion kun afhænger af den kemiske kvalitet af det stof, den møder, der reagerer eremitkrebsen vidt forskelligt, afhængigt af hvilken tilstand den er i, og dermed hvilken motivation, der styrer dens adfærd. For det første kan det være den har tabt sin fastboende sønemone, og når den så møder en ny, går den i gang med at få sig en ny logerende, i øvrigt under sønemonens fulde Kooperation. Som symbionter har de jo heldigvis komplementære behov, og dermed komplementær motiveret adfærd. Det kan også være, at eremitkrebsen har været endnu mere uheldig og tabt sit sneglehus. Så er den helt gal, og hvis den i en sådan sårbar tilstand møder en sønemone, vil den skynde sig at gemme sin bløde bagkrop ved at krybe ind i sønemonens cylinderformede krop, hvor den jo er beskyt-

tet af de føromtalte tentakler. En tredje mulighed er, at eremittkrebsen har sit forsvarssystem i orden, fuld udrustet med sneglehus i den ene ende og søanemone i den anden, men at den til gengæld er sulten. Når den så møder en søanemone vil den reagere på den uhøviske måde over for den venligtsiddende art, at den giver sig til at æde polyptydyret. En fjerde mulighed er, at krebsen hverken er motiveret i den første, anden eller tredje retning, så vil den blot ignorere søanemonen.

Kan dyret da være, om man så må sige "umotiveret"? Ja, det kan det både relativt (i forhold til søanemonen) og absolut, nemlig når det er i en vegetativ tilstand, hvor det ydre stofskifte er i bero, og kun det indre er i funktion.

På den elementære sensoriske psykes stadium er drifterne indrettet på den særlige måde, som kaldes instinktiv. Dvs at driftssystemets dispositioner er nedlagt i et genetisk overført program, som principielt er rigidt, umodificerbart. Ligesom en dyreart har en rigid morfologi, har den også en rigid ethologi, der så at sige er skelettet i dens ydre virksomhed. Ganske vist sker der en ontogenetisk proces, som modificerer adfærden, denne proces er indlæringen. Men bortset fra en meget begrænset justering, er driftssystemet et præ-programmeret system, hvis styrke netop er dets fylogent udviklede tilpasning til dyrets økone. Indlæring er altså det ontogene supplement til instinkternes standardudstyr.

Det er karakteristisk for instinkterne, at de både er arts- og funktionsspecifikke. De er for det første forskellige fra art til art, afhængig af artens specifikke niche, og de er for det andet hos en given art specifikke adfærdsprogrammer, som har hver sin særlige funktion. Nogle ethologer især Tinbergen, lægger vægt på instinkternes hierarkiske organisation, således at fx forplantningsinstinktet er overordnet en række sideordnede instinkter, fx parrings-, redebygnings- og yngelpleje-instinkterne for hundestejlens vedkommende. Men uanset om et instinkt er over- eller under-ordnet så er det stadig arts- og funktionsspecifikt. Blot må vi operere med et hierarki af funktioner.

Vi har her gjort meget ud af motivation, men faktisk var det følelsernes fylogene, der blev stillet i udsigt. Hvordan kommer de nu ind i billedet?

Ved gennemgangen af motivationens udvikling understregede vi, at der efter en udspaltning i den interne og den eksterne virksomhed skete der en efterfølgende tilnærmelse igen, idet den metaboliske behovsensibilitet skaber en formidling mellem det interne og eksterne stofskifte. Der er altså tale om en udviklingslogik, hvor udspaltningen i forskellige funktioner og dertil knyttede funktionelle systemer, nødvendiggør en efterfølgende korrektion hvor de to adskilte spor kommer i forbindelse med hinanden. Dette udviklingslogiske forløb kan vi måske kalde for *overkrydsning*. Overkrydsning er således modstræningen til udspaltning.

Da driftssystemerne blev udspaltet af det oprindelige stofskifte, blev et væsentlig træk tabt på gulvet. Dette træk er irritabilitetens sammenhængende reaktionsmønstre. Amøben er jo primitiv i den forstand, at det er en meget gammel mekanisme, som har fundet sin form for måske en milliard år siden. Men dette forhold viser jo, at den er overordentlig velindrettet, meget mere effektivt tilpasset sine livsbetingelser end de fleste andre organismer, hvis arts-historie i reglen er ti eller hundrede gange så kort. Amøbens reaktionsmøn-

ster er enkelt, men samtidig raffineret. Dets logos er en bipolar valens, der består i at nærme sig og indoptage de stoffer som har positiv valens, og at fjerne sig (og om fornødent udskille) de stoffer som har negativ valens.

Ved udviklingen af den sensoriske psyke er denne simple bipolare valenslogik brudt i stykker. Hvor der tidligere kun var to slags dispositioner: en anti-taxi og pro-taxi, er der nu kommet et helt puslespil af driftssystemer. Hvor irritabilitetens mønster altså var absolut og todelte, der er sensibilitetens mønster betinget og opdelt i en række kategorier. Alle tilstande i dyrets miljø er opdelt i kategorier efter deres relevans i forhold til et bestemt behov, og en given kategori får først betydning når et givet motivationssystem er blevet aktiveret gennem behovsensibiliteten. Fx er der for eremitkrebsen én kategori som vedrører bagkropsbeskyttelse, en anden kategori der vedrører behovet for at have en galionsfigur og en tredje der svarer til behovet for føde.

Denne mangesidige specialisering medfører imidlertid at det sensoriske dyr får sig nogle integrationsproblemer, som slet ikke fandtes i irritabilitetens bipolare logik. På en måde fremviser vores sensoriske forløbere en indbygget fare ved enhver mekanisering og specialisering. Denne fare består i, at den ene mekanisme er ude af stand til at tage højde for, hvad de andre mekanismer laver, og at alle de forskellige mekanismer er så snæversynede, at der er nogle afgørende forhold som ingen af dem reagerer på. Et særlig relevant forhold ved dyrets livssituation kan fx være, at det står i fare for at blive ædt.

I sin artikel (1980) bestemmer Henrik Poulsen motivation på en måde, der er analog til vores ovenstående definition. Og efter at have defineret begrebet motivation understreger forfatteren så nødvendigheden af at kompensere for de førnævnte svagheder ved driftssystemerne:

Effektiv imødegåelse af pludselige trusler fra organismens omverden kræver imidlertid, at kamp- eller flugttadfærd kan udløses af den pågældende incentive (tilskyndelse, vores anm.) alene, uden at der nødvendigvis forud skal være etableret et endogent driftsmæssigt beredskab for en sådan adfærd.

Henrik Poulsen har i sin fremstilling primært tænkt på fylogenesen hos pattedyrene, som vi skal omtale i næste afsnit, men uanset hvor man placerer en sådan forgrening, er det afgørende den principielle forskel mellem motivation på den ene side og den nye slags disposition på den anden side. Det karakteristiske ved den nye disposition er dens relativt uspecifikke karakter. I forhold til drifterne er den meget mindre artsspecifik og meget mindre funktionsopdelt. For så vidt har den samme uspecifikke karakter som anti-taxien i irritabilitetens stadium. I første omgang er der nemlig tale om "negative" reaktioner på alt det i dyrets omverden, som har negativ valens.

Poulsen skriver herom:

Incentiver der motiverer til kamp og flugt, kan karakteriseres som stimulamønstre med negative valenser, for så vidt som de betinger "negative" reaktioner over for de pågældende emner.

Disse generelle adfærdsdispositioner vil vi kalde for *affekter*. De er følelseslivets udspring.

Sådan som vi har indført affekterne, og det drejer sig altså i første omgang kun om to, nemlig frygt og aggression, er der altid tale om generelle adfærdsdispositioner, som bliver udløst, når dyret støder på "stimulums mønstre med negative valenser". Affekten er en fuldstændig adfærdsdisposition og ligesom motivationen må den derfor bestå af både en sensorisk og motorisk disposition. Den sensoriske disposition er en følsomhed over for bestemte forhold i omverdenen og den motoriske disposition er et bestemt reaktionsmønster. Men forskellen mellem motivation og affekt består dels i, at der til affekten ikke er knyttet et igangsættende behov, og dels i at den sensoriske disposition ved affekten ikke er en sensitivitet over for bestemte nøglestimuli, men derimod over for en meget bredere klasse af stimuli. Måske stimuli, der er negative i den udvidede forstand, at de er ukendte for dyret.

Som alle periodeinddelinger abstraherer begrebet "den elementære sensoriske psykes stadium" en masse forskelle og intermedieære udviklings spring væk. Faktisk er der en ufattelig afstand mellem sønemønen i begyndelsen af dette stadium og fx hundestejlen i den anden ende.

I løbet af denne lange periode sker der en forgrening inden for drifternes område. Allerede forplantningen indfører et element af socialt liv hos en dyreart. Kønnen formering kan jo ikke klares af et helt solitært dyr. På sin vis er sexualdriften derfor en social drift. Og hos fiskene sker der en yderligere udvikelse af socialiteten. Der kommer flok-dyr, de såkaldte "fiskeskoler", som jager byttet kollektivt, og som beskytter sig mod rovfisk på kollektiv vis. Denne udvikling til sociale dyr kræver en særlig udvikling af adfærden. Fiskene må kunne percipere hinandens motorik for at koordinere deres bevægelser. Men det er følelseslivet vi her skal se på.

Hvad sker der nu med affekterne hos de sociale dyr? Ja, de får en ny funktion. Hvor de i første omgang var skabt til en generel styring af det enkelte dyrs egen adfærd over for uspecificerede faresituationer, så får de nu en ny, social funktion. De får en udadvendt signalkarakter, en kommunikativ funktion. Det betyder, at en affekt, fx frygt nu kan udløses på to forskellige måder. For det første på den oprindelige måde, ved direkte kontakt med noget, som fremkalder frygt, altså med "stimulums mønstre af negativ valens". Og for det andet på en ny og indirekte måde, gennem opfattelse af en flugtadfærd hos en artsfælle. Det er nok værd at bemærke, at en sådan udvikling normalt vil indebære en dobbeltsidig kommunikativ kompetance. En senderkompetance hos det ene dyr, hvis adfærd har fået en særlig funktion som eksternt signal, og en modtager-kompetance hos det andet dyr, som sensorisk opfatter dette eksterne signal.

Hvor affekten i starten var en disposition til at forhindre at det enkelte dyr bliver ædt, så er det nu effektiviseret til et signalsystem, som kan redde hele flokken. Her er det rimeligt at understrege forholdet mellem affektivitet og socialitet. Disse to forhold kommer snart til at betinge hinanden. En udviklet effektivitet forudsætter en udviklet socialitet. Omvendt kan en udviklet socialitet ikke eksistere uden et højtudviklet kommunikationssystem. (Hermed ikke være sagt at dette kommunikationssystem nødvendigvis skal være effek-

tiv signaludsendelse og -modtagelse, det kan som hos de sociale insekter også være en eksternalisering af hormonsystemet).

Vi har her set på en udvikling af, hvad man kalde et "socialt spor" i den psykiske udvikling. Det andet spor i udviklingen kan vi da kalde det "instrumentelle spor". Hvor det sociale spor vedrører forholdet til artsfæller, der er det instrumentelle spor en forlængelse af den tidligere ydre virksomhed som en måde at regulere forholdet mellem individet og dets omgivelser. Ved det sociale spor pegede vi på, hvordan affekterne fik en særlig funktion, som et socialt kommunikationssystem. Også på det instrumentelle spor hvortil de tidligere indførte metabolistiske og virksomhedsrettede drifter er knyttede, kommer affekterne til at spille en rolle. Her vil affekterne ofte få en funktion som tilbagemelding til driftssystemet.

Når en motiveret adfærd er blokeret kan tilbagemeldingen herom til driftssystemet simpelt hen bestå i udløsningen af en affekt. På denne måde bliver der et samspil mellem to forskellige styresystemer. Dels det oprindelige motivationelle styresystem, som retter dyret mod de mål i omgivelserne som muliggør en tilfredsstillende af driftens behov. Og dels det affektive styresystem, som sikrer at de betingelser er til stede, hvorunder det primære motivationelle system kan fungere.

Med den begyndende udvikling af det sociale og instrumentelle spor har vi således affekter i tre forskellige former:

1. Affekter som selvstændige, generelle adfærdsdispositioner.
2. Affekter som elementer i den sociale kommunikation.
3. Affekter som overordnet styresystem ved instrumentel virksomhed.

Den perceptive psykes stadium

Affekterne var et svar på den indbyggede svaghed ved drifterne, nemlig specialiseringens snæverhed. Men drifterne har også en anden svaghed eller rettere begrænsning, det er deres rigide indretning. Den perceptive psyke må primært ses som en måde at overvinde denne begrænsning.

Såvel drifterne som affekterne er genetiske programmer. Deres adækvathed i dyrets økoniche står og falder med den fylogene tilpasning, som er sket i det genetiske udstyr – genomet. Men dels er det begrænset hvad et system af programmer kan forudse, og dels vil selv den mest adækvate genetiske udrustning kun være en statisk tilpasning til bestemte livsbetingelser. De medfødte adfærdssystemer er derfor konservative. Ændringer kan kun ske genetisk fylogent, og de tager lang tid for udviklede organismer, hvor en generation har en varighed af størrelsesordenen et år eller en dekade.

Men som allerede omtalt har drifterne i sig selv begrænset modificerbarhed, og der må derfor gælde et *indlæringsprincip* i supplement til den genetiske for-programmering. Det er dette ontogene indlæringsprincip, der bliver udviklet med den perceptive psyke, altså den psyke som karakteriserer de højere vertebrater, dvs fugle og pattedyr. (Det er ikke tilfældigt, at indlæringsorienten altid har haft disse dyreklasser som forsøgsdyr. Skinner bruger altid duer eller rotter, aldrig fisk eller skildpadder).

I første omgang vil vi derfor se på den overbygning, som instinkterne får med dette indlæringsprincip. Der er for så vidt stadig tale om drifter, men såvel på den indgående afferente side, altså perception, som på den udgående, efferente side, altså operation, er der nu ikke længere tale om medfødte programmer. Såvel driftssystemets perceptionelle som dets operationelle side udvikles ontogenetisk gennem indlæring. Hvis vi kalder indbegrebet af de to sider (og deres samspil) for færdighed, så er det medfødte ved driftssystemet dels den uforandrede behovssensitivitet og dels selve den udløsning af færdigheden, som vi kan kalde for motivation².

Men vi har allerede hos fiskene beskrevet en begyndende udspaltning i en solitær og en social side af adfærden og dermed af psyken. Hos de højere vertebrater (specielt hos pattedyrrerne) ser vi en udspaltning i den adfærd, som er rettet mod "ting" og den som er rettet mod artsfæller.

Den side af virksomheden som er rettet mod "ting", vil vi kalde *instrumentel*, og den side som er rettet mod artsfæller, vil vi kalde *social* eller *kommunikativ*.

Der er nu en ejendommelig form for gensidig afhængighed mellem de to sider af den perceptive psyke, som varetager disse to slags virksomhed. Det instrumentelle system hos den perceptive psyke er som sagt et færdighedssystem, og det må nødvendigvis være ret udviklet ved fødslen. På den anden side er det begrænset, hvad den nyfødte kan have af forprogrammerede instinkter, for sådanne ville jo blokere for udviklingen af færdighedssystemet. Derfor må den nyfødte fugl eller det nyfødte pattedyr være en temmelig hjælpeløs størrelse. Og det indebærer igen, at det må have beskyttelse og måske også instruktion fra nogle voksne artsfællers side, under den ontogeni, hvor færdighedssystemet udvikler sig gennem indlæring. Denne beskyttelse af ungen er netop yngelplejen, der altså kan ses som en biologisk omkostning ved det nye indlæringsprincip.

Det vil sige, at den instrumentelle side af den perceptive psyke forudsætter en ganske bestemt indretning af den sociale side, nemlig et følelsesmæssigt bånd mellem ungen og de voksne, som tager sig af yngelplejen. Hos den voksne er dette bånd bestemt af yngelplejedriften, som vi allerede møder i det sensoriske stadium, fx hos de mundrugende hundestejler. Også hos ungen er der et følelsesmæssigt bånd til de voksne som passer den.

Denne mærkelige komplementaritet mellem den instrumentelle og den sociale side af den perceptive psyke, skal vi nu se nærmere på.

Lad os starte med det særlige ved den perceptive psykes instrumentelle side, altså færdighedssystemet. Her er den sensoriske del (den afferente) videreudviklet til egentlig perception. Dvs. at vi i stedet for en slags mønstergenkendelse af nøglestimuli har en egentlig omverdensrepræsentation pga genstandsperception. Påstanden er altså, at hvor de lavere vertebrater er sensitive over for bestemte stimuli, der er de højere vertebrater i stand til at percipere genstande. Men hvad er en genstand? Det er dels noget, der har en konstans over tid, og som kan genkendes som individuel entitet, og dels noget som er uden for dyret selv. Det er altså vores påstand, at de højere vertebrater kan identificere individuelle genstande.

Det er da også aldeles nødvendigt i deres sociale liv. En fugle- eller en patte-

dyrforælder må kunne genkende sin unge. I en fuglekoloni kan en forælder således akustisk identificere en unge blandt tusindvis af andre unger. I de arter, hvor yngelplejen er så byrdefuld, at forældrene må dele arbejdet, kræves der yderligere den sociale specialitet, som hedder et parforhold. Her må der også være et stabilt følelsesmæssigt bånd mellem de to partnere. Også dette bånd forudsætter den særlige kognitive funktion, som er genstandsperception og genkendelse.

Vi har her uden videre kaldt såvel den sociale relation, som består mellem ungen og forældrene eller mellem de to parter i et parforhold for en følelsesmæssig relation.

Hvorledes begrundes vi en sådan tilsyneladende antropomorfisme? Her er vi på afgørende måde i gæld til Harlow, som har udforsket de sociale relationer hos aber. Harlow bruger selv begrebet *kærlighed*, om den gensidige og stabile relation, der findes mellem unge og forældre (1970).

Vi står nu i et grundlæggende begrebsmæssigt dilemma. Det er jo klart, at der er afgørende forskelle mellem de nævnte relationer hos mennesker og hos fx aber. Således er der til menneskelige følelser knyttet bevidsthed og sproglig kommunikation. Derfor kunne man fristes til at indføre et helt andet begreb i dyrepsykologien. Men der er jo her et generelt komparativt psykologisk problem. Ja, måske er der et overordnet videnskabsteoretisk problem, når vi udvider omfangslogikken af vore begreber. Fx har man ikke tidligere haft brug for at tillægge dyr drømme, Ja, i en lang periode ville de fleste afvise enten forekomsten af drømme hos dyr eller det erkendelsesteoretiske grundlag for overhovedet at snakke om noget sådant. Men med opdagelsen af REM (rapid eye movements) begyndte man alligevel at snakke om drømme hos dyrene, og i dag er de tidligere betænkeligheder ved udvidelsen af drømmebegrebet tilsyneladende forsvundet.

Men læg nu mærke til, at vi her ikke rent ad hoc udvider et humanpsykologisk begreb til et komparativt. Faktisk går vi den anden vej. Vi rekonstruerer fænomenets fylogeni på en sådan måde, at vi kommer frem til det humanpsykologiske som en specifik udvikling på grundlag af præ-antropologiske³. Dette er selvfølgelig ikke nogen garanti mod en ringslutning, hvor vi *retrojicerer* det humane tilbage i evolution, men det er i alt fald en helt anden type generalisation.

Hvordan kan vi nu forstå de nye sociale dispositioner, som disse konstante inter-individuelle relationer forudsætter? Ja, vi har jo allerede introduceret følelser på det foregående sensoriske stadium. Disse følelser kaldte vi affekter, og vi spaltede dem i en instrumentel og en social gren. Men denne spaltning var kun logisk og endnu ikke af materiel karakter. Ligesom færdighedssystemet er en videreudvikling af driftssystemet på den instrumentelle side af den perceptible psyke, så må den sociale side af den perceptible psyke være en videreudvikling af de kommunikative affekter. Man kan jo ikke have en social relation uden et kommunikationssystem, og det kommunikationssystem, som synes at være basis for den sociale relation hos fx Harlows aber, er netop de kommunikative affekter (1970).

Vi vil nu indføre et særligt begreb for den følelsesmæssige disposition, der foreligger ved den stabile, interindividuelle relation. En sådan disposition hos

det enkelte dyr vil vi kalde for *en emotion*. Hvor affekten er en øjeblikksbestemt, feltorienteret følelsesmæssig disposition, der er emotionen altså konstant over et tidsrum og individ-orienteret. Men der er ikke tale om en simpel dikotom opdeling i affekter og emotioner. Faktisk gælder der i det sociale spor en systematisk relation mellem affekt og emotion. Emotionen er nemlig en højere organiseret psykisk dannelse, der må forstås som et system, hvis elementer bl.a. er affekter.

Hvis vi skal se på, hvordan vi observerer, at et givet dyr har en sådan emotion over for en artsfælle, så er det vi på de enkelte tidspunkter lægger mærke til altid affekter. Hvis en abemoders unge bliver truet, så er det vi observerer hos hende affekterne aggression eller frygt. Og hertil kommer nogle nye affekter, som skabes med den perceptive psyke, nemlig glæde og sorg. Emotionens fremtrædelsesformer er således erkendelsesmæssigt altid affekter, men i den her opstillede teori ligger der også en ontologisk påstand, nemlig at affekterne faktisk er emotionens byggesten (jvf. gennemgangen af det kommunikative følelsesliv i den efterfølgende artikel).

Allerede affekterne udvikler et kommunikationssystem, som vi så det under omtalen af den sensoriske psyke. Måske kan vi bruge metaforen *affektiv resonans* om den måde en affekt forplanter sig fra det ene dyr til det andet. De motoriske udtryk for en affekt bliver opfattet af det andet dyr, der så selv reagerer affektivt.

Med emotionerne kommer der en ny kommunikationsform, som vi vil kalde *emotional empati*. Det vil sige, at der til den disposition, vi kalder en emotion, er knyttet en særlig sensitivitet over for det individ, som emotionen er rettet mod. En sensitivitet som i modsætning til den affektive, forudsætter et særligt kendskab og en særlig "optagedhed" af dette individ.

På det sensoriske stadium foretog vi en opdeling i drift og affekt, hvor den første er karakteriseret ved sin specifikke målsøgende karakter, mens den anden er en mere helhedspræget valens-orienteret disposition. Denne adskillelse vil vi fastholde som en principiel forskel mellem det motivationelle og det følelsesmæssige. Imidlertid sker der som omtalt tidligere en overkrydsning, således at de to slags elementarfunktioner på det instrumentelle spor indgår i forbindelse med hinanden.

Affekterne bliver en slags overordnet styresystem i forhold til færdighedssystemet, idet det er affekterne som giver en øjeblikkelig tilbagemelding mht en udført færdigheds resultat i forhold til dens mål. Det er glæde (tilfredshed), sorg (utilfredshed), vrede og frygt, som er de til færdigheden knyttede affektive tilbagemeldinger.

På det sociale spor har også emotionen sin egen motivation. Faktisk udspringer de emotioner vi har nævnt af specifikke drifter, nemlig yngelpleje-driften hvad angår moderens emotion over for ungen, og seksualdriften hvad angår emotionen over for magen. Til den disposition vi kalder en emotion, er der således knyttet såvel motivationelle, som følelsesmæssige træk. For så vidt er der også knyttet færdighedsmæssige (kognitive) træk, nemlig individets evne til at genkende det andet individ, og den viden, som er basis for den emotionelle empati. Ved at kalde hele dispositionen for en emotion har vi fremhævet det ene aspekt på de to andres bekostning. Specielt er det *valenspræget*

ved emotionen, vi har ønsket at understrege. Det er selvfølgelig et teoretisk valg, som indtil videre hviler på et rent komparativt psykologisk grundlag, men samtidig skal den her udviklede teori i den efterfølgende artikel bruges til at formulere en humanpsykologisk teori om følelseslivet.

Den menneskelige bevidstheds stadium

Med den perceptive psyke er vi nået frem til de meget avancerede former for motivation, kognition og emotion som karakteriserer fugle og specielt patte-dyr. Leontjew har i sin fylogenetiske teori yderligere et stadium før menneskett. Dette mellemliggende stadium kalder han for intellektets stadium, hvori han placerer menneskeaberne. I denne fremstilling, hvor det er følelseslivet og ikke tænkningen, som er i focus, ser vi imidlertid ingen grund til at operere med intermediære spring mellem den perceptive og den bevidste psyke. Vi tager altså springet til mennesket.

Med de højere vertebrater har vi allerede en kompliceret social virksomhed, der nødvendiggør en ontogenetisk udvikling af psyken. Såvel den instrumentelle side, færdighederne, som den transaktionelle side, emotionerne, er genstandsrettede, hvor den sensoriske psyke er rettet mod feltet (også når det er nøglestimuli, som der selekteres efter).

Den perceptive psyke sprænger instinkternes rigide genetiske mønster og gør den rent ontogene indlæring til psykens overordnede princip. Begrænsningen ved den perceptive psyke er imidlertid, at den alene er operationel. Den kan kun forholde til det, der konkret foreligger, og som der umiddelbart kan gøres noget ved. Også de højt-udviklede følelsesmæssige systemer, som vi har kaldt emotioner, er alene baseret på de adfærdsdispositioner, affekterne, som de kontrollerer.

Med den menneskelige psyke fremkommer der et helt nyt træk, nemlig bevidsthed. For at forstå dette træk må vi se på den nye type virksomhed, som karakteriserer menneskearten. Hvor al tidligere virksomhed bestod i et stofskifte mellem organismen og det omgivende felt, der sker det menneskelige stofskifte mellem en ny dannelse, samfundssystemet, og naturen. Som vi har set er der også sociale dyr før mennesket, men for disse arters vedkommende er socialiteten overvejende biologisk bestemt. Hos menneskearten er socialiteten imidlertid en ophævelse af biologien. Det enkelte samfundssystem har sit eget væsen, nemlig samfundssystemets kultur. Det betyder igen, at det menneskelige individ ikke som dyret i det perceptive stadium skal forholde sig direkte til den omgivende natur, men kun indirekte til denne gennem kulturen. Det direkte forhold er for det menneskelige individs vedkommende et forhold til samfundssystemet. Dette forhold er netop den menneskelige virksomhed.

Vi skal ikke her komme ind på virksomhedsbegrebet i detaljer, men skal henvise til (Rasmussen, 1981 & 1984, og Karpatschhof, 1981). Den afgørende pointe er imidlertid, at den menneskelige virksomhed ikke blot har et operationelt niveau, som det vi så hos de højere vertebrater, men også et betydningsniveau. Og *betydning* vil vi definere som *henvisningskvalitet*. Det at nogen (en genstand eller et fænomen) kan henvise til noget andet (den specialitet, som

hedder selv-henvisning er et afledet forhold, som den efterfølgende artikel vil behandle).

Det afgørende ved henvisning er altså relationens middelbare karakter. Hvor genstandsperception og affektiv resonans er en umiddelbar måde, som forhold i feltet virker ind på dyret, der har vi ved henvisning tre forskellige momenter: Tegnet, referenten og henvisningsrelationen. Det gør det muligt for mennesket at forholde sig til noget, som slet ikke foreligger på det givne tidspunkt og det givne sted. Og denne frihed til at forholde sig til det fraværende gælder ikke blot for den individuelle del af den menneskelige virksomhed, men først og fremmest for den kollektive.

Betydningen har nemlig to sider, den individuelle, som vi vil kalde *bevidsthed*, og den samfundsmæssige, som vi vil kalde *samfundsmæssig betydning*. Bevidstheden er den psykologiske forudsætning for selve henvisningsrelationen, og samtidig er der til den individuelle side af betydningen knyttet de højere kognitive funktioner, som vi kan kalde *tænkning*. Den samfundsmæssige betydning er derimod knyttet til kommunikation af henvisning.

En simpel henvisning, som alene er knyttet til bevidstheden, har vi, når jægeren ser et dyrespor, som henviser til det dyr, der har sat dette spor. Den kommunikerede henvisning, er derimod også knyttet til det samfundsmæssige betydningssystem, det eksterne sprog. Som fx når den føromtalte jæger fortæller en stammefælle om sin opdagelse.

Det specifikke ved den menneskelige bevidstheds stadium er altså efter denne opfattelse kvaliteten betydning.

Det er betydningsniveauet som adskiller den menneskelige psyke fra den perceptive. Ved den perceptive psyke så vi, hvordan færdigheds- og emotionssystemet blev udviklet ontogenetisk under nogle specifikke sociale betingelser, nemlig yngelplejen. For så vidt fortsætter denne yngelpleje hos mennesket, men den får nogle helt nye træk, fordi menneskeungen står over en langt mere vidtgående udviklingspsykologisk opgave end fx Harlows abeunge. Abeungen skal kun udvikle et operationelt psykisk niveau, ovenpå den bagage af medfødte drifter og affekter, som stammer fra det sensoriske stadium. Menneskeungen skal ligeledes udvikle et operationelt niveau af færdigheder og emotioner. Men derudover skal den tilegne sig den kultur, som er karakteristisk for det samfundssystem, menneskebarnet er født ind i. Denne tilegnelse består i udviklingen af et betydningsniveau ovenpå det operationelle, det er dette betydningsniveau som er bevidstheden.

Allerede i det perceptive stadium er der, efter den her opstillede teori, sket en forgrening af psyken i to sider, den instrumentelle, som vedrører forholdet til tingene, og den sociale eller kommunikative, som vedrører forholdet til artsfællerne.

Vi skal først se på de karakteristiske træk ved den instrumentelle side af den menneskelige psyke.

Den instrumentelle side består af et færdighedssystem, og det transaktionelle af et emotionssystem. Der kommer nu hos menneskebarnet ud over disse operationelle systemer nogle yderligere bevidsthedsmæssige.

I den instrumentelle side får færdighedssystemet en overbygning, som i den fornødne virksomhedsteori kaldes erkendelsessystemet (jvf. Karpatschof,

1981). Hvor færdighedssystemet er knyttet til genstandsperception og genstandsrettede operationer, der er erkendelsessystemet knyttet til de abstrakte betydninger, som er eksternaliseret i kulturens erkendelsesmæssige del, der hos Rasmussen er kaldt *episteme*. Den begrebsmæssige tilegnelse, som foregår under barnets sproglindæring, er den første etape i udviklingen af erkendelsessystemet.

Erkendelsessystemet kan forstås som generaliseringer af operationelle erfaringer. Begrebsmæssig betydning er netop generalisering af konkrete operationelle erfaringer, og barnets tilegnelse af erkendelse vil derfor ske ad to parallelle, men hver for sig nødvendige veje: Dels gennem en direkte generalisation, hvor barnet ud fra sine egne operationelle erfaringer udvikler et abstrakt begreb, og dels gennem en formidling af begrebsmæssig betydning.

I denne fremstilling ser det ud som færdighedssystemet hos barnet er identisk med færdighedssystemet hos pattedyringen, således at det kun er erkendelsessystemet som er det sandt menneskelige.

Det er imidlertid ikke rigtigt. Færdighedssystemet hos mennesket afviger i tre afgørende henseender fra det, vi har omtalt hos den perceptive psyke. For det første er færdighedssystemet bestemt af det nye træk ved den menneskelige virksomhed, at det er et forhold mellem et individ og et samfundssystem, ikke mellem et individ og den omgivende natur. For det andet af det særtræk ved denne menneskelige ontogeni, at den består i tilegnelsen af kultur. Og for det tredje af den helt nye kvalitet ved den menneskelige virksomhed, den kvalitet som vi med Leontjew kalder betydning.

Menneskets færdighedssystem er således karakteriseret ved sit udviklingspsykologiske naboskab til det rent betydningsmæssige erkendelsessystem, og det socialpsykologiske naboskab til den redskabsmæssige kultur i individets samfundssystem. Denne "materielle" del af kulturen, techne, omfatter faktisk de menneskelige færdigheder.

I modsætning til den perceptive psykes færdighedssystem, kan barnets færdigheder ikke udvikles ud over det allermest rudimentære motoriske niveau, før barnets sproglige udvikling er kommet i gang.

Såvel færdigheds- som erkendesystem kan ikke forstås isoleret som *kognitive* systemer. Altså som systemer til at repræsentere omverdenen og de instrumentelle betingelser for at overleve i denne. Disse systemer er også *motivationale*. Under gennemgangen af den perceptive psyke pegede vi på den videreudvikling af motivationen, der finder sted ved springet fra det sensoriske til det perceptive stadium, altså ved overgangen fra instinkt- til indlæringsprincip.

Vi vil ved motivation simpelthen forstå den kvalitet ved et funktionelt adfærdssystem, at det er rettet mod et bestemt mål. Motivationen er karakteriseret ved det mål, den er rettet mod, og den måde den styrer adfærd mod dette mål. Men der er også en indre tilstand ved individet selv, som er knyttet til motivationen. Denne indre spændingstilstand vil vi kalde for et *behov*.

Allerede ved den perceptive psyke bliver det svært at skelne mellem motivation og behov for de ontogent udviklede adfærdssystemer. Hos mennesket sker der nu det for de højest organiserede behov, at det er en afgørende betingelse, at behovet er individet bevidst. Her er det nok slet ikke rimeligt fortsat at bruge begrebet motivation, som i sådanne tilfælde måske bør udskiftes med

begrebet motiv (jvf. førnævnte artikel af Poulsen), ligesom begrebet adfærd her må udskiftes med handling.

Denne begrebsmæssige bornerthed ved termen "motivation" hænger, lige som den tilsvarende snæverhed ved udtrykket "adfærd", nøje sammen med den behavioristiske oprindelse. De to termer er af denne psykologiske retning instituerede som reduktionistiske begreber, og dermed er de uløseligt knyttet til en benægtelse af det principielle spring til den menneskelige bevidsthed.

En sådan snæverhed foreligger imidlertid ikke ved begrebet *behov*, der netop blev kasseret af behaviorismen som mentalistisk. Vi vil derfor anvende behov som et meget bredt overbegreb, hvis specifikke underbegreber er knyttet til alle de i denne artikel gennemgåede psykiske stadier:

Til det sensoriske stadium, hvor de metabolistiske og instinktive virksomhedsrettede behov er opstået. Til det perceptive stadium, hvor de behov er udviklet, der forudsætter ontogenien hos de højere vertebrater, altså behov som eksplorations- og yngelplejebegrebet. Og endelig til den menneskelige bevidstheds stadium, hvor der yderligere kommer alle højtudviklede behov, som er knyttet til bevidstheden, altså de specifikt menneskelige behov⁴.

Den menneskelige virksomhed forudsætter altså en betydnings-udvikling af de instrumentelle forhold. Men samtidig udvikler også den sociale side et betydningsmæssigt niveau. Den menneskelige virksomhed er nemlig karakteriseret ved arbejdsdeling, og det vil sige, at individets handlinger bliver underlagt en kollektiv virksomheds logik. Arbejdsdelingen er i sig selv en del af samfundssystemets kultur, nemlig det system af interpersonelle relationer, der hos Rasmussen kaldes *nomos*.

Udviklingen af emotionssystemet hos barnet kan ses som en internalisering af de interpersonelle relationer, der foreligger i barnets sociale omgivelser. En *emotion* er en psykologisk disposition over for et bestemt andet menneske, som individet har faste relationer til. Dermed bliver emotionerne hos den voksne en afgørende forudsætning for at kunne indgå i det arbejdsfællesskab, som er den menneskelige virksomhed.

Men et samfundssystem vil ikke kunne fungere alene gennem *nomos*, de konkrete interpersonelle relationer. Kulturen består desuden (på den sociale side) af overordnede regler eller normer for mellem-menneskelig samkvem. Disse regler eller normer er en abstrakt fremstilling af de konkrete relationer i *nomos*, og samtidig bliver det en begrundelse herfor. I Rasmussens samfundsmode hedder dette system af regler og begrundelser for *ethos*.

Hos individet har vi et tilsvarende personlighedsmæssigt system, nemlig *værdi-systemet*. Værdisystemet kan for det første opfattes som en generalisation af de konkrete emotioner, som allerede er blevet udviklet i relation til bestemte personer i barnets liv. Og for det andet kan værdisystemet forstås som en internalisering af den kulturelle *ethos*. Som vi skal se, er denne dobbelthed et helt afgørende træk ved værdisystemet. For det er ikke altid at de to bindinger svarer til hinanden.

Værdisystemet har således en dobbelt forankring, dels i personlighedens emotionssystem, og dels i samfundets værdisystem, dets *ethos*. At begge disse forankringer er nødvendige, bliver demonstreret gennem den særlige personlighedsudvikling, der finder sted hos de følelseskolde karakterafvigere. Her

skete der nok en tilegnelse af de kulturelle spilleregler, men der er tale om tilegnelse som ren instrumentel erkendelse. Samfundets ethos tilegnes ikke som en generalisation af emotioner til værider, simpelthen for der ved denne karakterafvigelse ikke er sket den nødvendige udvikling af disse basale emotioner. I stedet for generaliserede emotioner udvikles der derfor et quasiværdisystem, som er rent instrumentelt og som således tilhører erkendelsessystemet.

Vi har her ved gennemgangen af det sociale, eller kommunikative, spor i den menneskelige psyke, personligheden, set på tre niveauer, der tilsammen udgør menneskets følelsesliv: Affekterne, emotionerne og værdierne. I hvilken forstand er disse tre dannelser omfattet af et fælles overbegreb, altså begrebet *følelse*?

Lige som det var tilfældet ved indførelse af begrebet *behov* indebærer opstillingen af overbegrebet følelse en systematisk indskrænkning i betydning sammenlignet med de tre underbegreber. En mulig definition kunne være: En følelse er en psykisk tilstand eller disposition, som er karakteriseret ved en generel evaluering (med positiv eller negativ valens) af relationen mellem individet og dets omverden.

Og hermed er vi tilbage, hvor vi begyndte, ved bestemmelsen af begrebet følelse. Men i stedet for at starte med en abstrakt definition har jeg forsøgt først at rekonstruere, hvorledes de psykiske dannelser som vi kalder følelser har udviklet sig. På dette grundlag er der nemlig mulighed for at finde frem til deres konkrete fællestræk. Om denne mulighed så er nået, kan kun praksis vise. Dette spørgsmål om teoriens praktiske afprøvning vil jeg afstå fra her, men skal blot henvisne til den efterfølgende artikel.

NOTER

1. Faktisk er der tale om mere end to niveauer. Der sker ikke i de to artikler et uformidlet spring fra et teori- til et praksis-plan. I min artikel er den mest almene plan den komparative psykologis, som tager et rent biologisk udgangspunkt. Dernæst kommer den antropologiske basisteori, hvoraf den fylogene del er behandlet i min artikel, mens den samfundsmæssige og socialpsykologiske del gennemgås i den efterfølgende artikel. Det tredje niveau er den personlighedspsykologiske fundamentalteori, psykologiens centrale teori. Det fjerde niveau er de psykologiske partial-teorier, der ikke hænger indbyrdes sammen og som ikke kan stå alene, men som forudsætter den fundamentale personlighedsteori. I min artikel bliver en partial-teori om følelseslivet skitseret, hvorefter den bliver videreudviklet i den efterfølgende artikel, der desuden indtager et andet partialt teoretisk område, nemlig den kliniske psykologi.
2. I denne forbindelse er måske rimeligt at skitsere, hvordan jeg forestiller mig forholdet mellem det neuro-fysiologiske og det psykiske. Et klassisk og grundlæggende problem ved følelserne. Som allerede behandlet i min artikel (1980) kan de fysiologiske funktioner og processer anskues som komponenter af den helhed, der er psyken. Der er derfor – ud fra denne optattelse – ikke tale om en vekselvirkning nemlig sideordnede substanser, men om et systemteoretisk forhold mellem komponenter af et system på den ene side og hele systemet på den anden.
3. Den tanke, at psykopatologiske fænomener er udtryk for en regression til tidligere faser i psykogenesen, faser der fortsat eksisterer i ophævet form ved den normale psykiske virksomhed, er med stor styrke og konsekvens fremsat i (Engelsted, 1977). Her gives der med den depressive reaktion som eksempel en mulig løsning på det grundlæggende antropologiske paradoks, at det synes at være en del af menneskets væsen at søge at frigøre sig selv fra dette menneskelige væsen.

4. Allport (1949) havde som en hovedpointe, at behov ikke som traditionelt forstået altid er årsagen til aktivitet, men omvendt kan være resultatet af aktivitet. Dette synspunkt er formuleret i teorien om funktionel autonomi, altså det forhold, at når en given psykisk funktion først er udviklet, så får den ud over sin oprindelige motivation, også en autonom motivation. Den bliver et mål i sig selv – og ikke bare et middel.

Seve (1978) og Leontjev (1977 og 1983) har på samme måde været fortalere for et sådant dialektisk motivationsbegreb. Holzkamp-Osterkamp (1976) har i forlængelse af de to foregående diskuteret det særegne ved menneskelige behov og ved menneskelig motivation og emotion. Hun introducerer en adskillelse mellem *sanselig-vitale* og *produktive* behov. Ud fra den foregående analyse er en sådan dikotom bestemmelse af behovsbegrebet imidlertid utilstrækkelig. I denne forbindelse skal det bemærkes, at H-O har en noget uklar adskillelse af begreberne motivation og emotion. Dette kan hænge sammen med denne forfatters instrumentalistiske tendens. Hun behandler primært det, vi her har kaldt den instrumentelle side af den menneskelige psyke, specielt behov og affektiv tilbagemelding ved færdighedssystemet.

REFERENCER

- ARNOLD, M. D. (1960) *Emotion and Personality*. New York: Columbia University Press.
- ARNOLD, M. D. (1970) Perennial Problems in the Field of Emotions. I Magda Arnold (ed.): *Feelings and Emotions*. New York: Academic Press.
- ALLPORT, G. W. (1937) *Personality – a psychological interpretation*. London: Constable & Co., 1955.
- ENGELSTED, N. (1977) *Evolution søvn og depression*. København: Akademisk Forlag.
- ENGELSTED, N. (1980) Psykogenesen. *Psyke & Logos* (1): 91-112.
- HARLOW, H. F. & M. K. HARLOW (1965) The affectional systems. I A. M. Schrier et al. (eds.): *Behavior of nonhuman primates*. Vol. 2. New York: Academic Press.
- HARLOW, H. F. & R. R. ZIMMERMANN (1959) Affectional responses in the infant monkey. *Science*, 1959, 130:421-432.
- HARLOW, H. F. & S. J. SOUMI (1970) Nature of love - simplified. *Am. Psychologist* 25:111-168.
- HOLZKAMP-OSTERKAMP, U. (1976) *Motivationsforschung 2*. Frankfurt a.M.: Campus.
- HOLZKAMP-OSTERKAMP, U. (1979) Erkendelse, emotionalitet, handleevne. I O. Dreier: *Den kritiske psykologi*: 257-348. København: Dansk psykologisk Forlag.
- JOHANSEN, M. (1983) Fænomenologiske træk ved hæmning af følelser og hæmningsfølelser. *Psyke & Logos* (1):176-194.
- KARPATSCHOF, B. (1981) Leontjevs virksomhedsbegreb – og menneskets virksomhed. *Psyke & Logos* (1):51-70.
- KARPATSCHOF, B. (1982) Om empirisk og teoretisk metode i psykologien. *Psyke & Logos* (1):27-54.
- KARPATSCHOF, L. (1983) *Kvindens svaghed – en undersøgelse af hustrumishandling*. København: Antropos.
- LAZARUS, R. S. (1968) Emotions and adaption: Conceptual and empirical relations. I W. J. Arnold (ed.): *Nebraska Symposium on Motivation*. Lincoln, Nebr.: University of Nebraska Press.
- LAZARUS, R. S. et al. (1970) Towards a cognitive theory of emotion. I Magda Arnold (ed.): *Feelings and Emotions*. New York: Academic Press.
- LEEPER, R. W. (1970): The Motivational and Perceptual Properties of Emotions as Indicating Their Fundamental Character and Role. I Magda Arnold (ed.): *Feelings and Emotions*. New York: Academic Press.
- LEONTJEV, A. N. (1977) *Problemer i det psykiskes udvikling*. København: Rhodos.
- LEONTJEV, A. N. (1983) *Virksomhed, Bevidsthed og Personlighed*. København: Sputnik.

- MORRIS, S. (1958) The Reproductive Behavior of the ten-spined Stickleback. *Behavior Supplement* 6:113-144.
- POULSEN, H. (1980) Motiver og motivation. *Psyke & Logos* (2):179-212.
- RASMUSSEN, O. E. (1981) Virksomhedsbegrebets almene bestemmelse. *Psyke & Logos* (1):85-108.
- RASMUSSEN, O. E. (1984) *Begrebsdannelse som formation* (disputatsafhandling under bedømmelse).
- SCHACHTER, S. (1964) The interaction of cognitive and physiological determinants of emotional stage. I L. Berkowitz (ed.): *Advances in experimental social psychology. Vol 1*. New York: Academic Press.
- SCHACHTER, S. (1965) A cognitive-physiological view of emotion. I Klineberg and Christie (eds.): *Perspectives in social psychology*. New York: Holt, Rinehart & Winston.
- SCHACHTER, S. (1970) The assumption of identity and peripheralist-centralist controversies in motivation and emotion. I Magda Arnold (ed.): *Feelings and Emotions*. New York: Academic Press.
- TOMKINS, S. S. (1970) Affect as the Primary Motivational System. I Magda Arnold (ed.): *Feelings and Emotions*. New York: Academic Press.